

УДК 340.12:342.22

Вікторія Паламарчук,*аспірант кафедри теорії держави і права
Національної академії внутрішніх справ*

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ОСНОВИ РОЗУМІННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті охарактеризовано територію держави як предмет регулювання вітчизняного законодавства, аналізуються погляди вчених стосовно складників державної території. Територію держави висвітлено як невід'ємний атрибут будь-якої державності і водночас просторову межу здійснення державної влади.

Ключові слова: територія, територія держави, сухопутна територія, надра, водна територія, повітряний простір, суверенітет, народ, законодавство, державна влада.

Постановка проблеми. У контексті подій, які нині відбуваються в Українській державі, гостро постає питання розуміння території держави не тільки як географічного середовища, але й як невід'ємної ознаки держави, стосовно якої здійснюються правове регулювання, неповнота або відсутність якого може призвести до негативних наслідків. Тому, вивчаючи дану тематику, потрібно звернути увагу на проблеми законодавства, яке регулює ці питання, а також проаналізувати погляди вітчизняних та зарубіжних учених, адже без теоретичної основи не можна збудувати фундамент дієвої практики.

Становлення поняття державної території відбувалося у праві одночасно зі становленням і розвитком держав та включає кілька стадій, на кожній із яких територія відіграла значну роль у житті держави, становлячи її найважливішу ознаку.

У період появи держав їхні території склали колишні племінні та родові землі. У такому вигляді територія не могла служити єдності державної влади. Тому держава із початкового моменту появи мала потребу в закріпленні правового статусу своєї території. Вона прагнула зафіксувати свої територіальні володіння саме як верховний суверен, тому що в рабовласницькій державі суверенітет тотожний земельній власності, сконцентрованої у загальнодержавному масштабі. Розміри земельної власності правителя при цьому не мають значення. У феодальній державі її суверенітет ототожнювали із землевласником, а розміри території держави прямо залежали від його земельної власності. Держави, що поєднували декількох власників, були недовговічними. Яскравим прикладом цього явища може слугувати Київська Русь кінця XI – по-

чатку XII століть, коли після смерті Володимира Мономаха та його сина Мстислава Великого відбулося відокремлення князівств та їх поступовий занепад [1].

Ситуація змінюється в пізній феодальній абсолютистській державі, коли роль державної влади значно зростає та поряд із приватною власністю на землю виникає поняття державної території як території, у межах якої держава існує, а монарх здійснює владу [2].

Сучасне, найбільш поширене розуміння державної території виникло на основі вчення про народний суверенітет. Обґрунтовуючи право народу створювати державу на тій території, на якій він проживає, ідеологи епохи Просвітництва розглядали державу як джерело публічної влади на цій території. Саме держава в межах своєї території здійснює верховенство, яке називають територіальним і яке є невід'ємною частиною державного суверенітету. Це не виключає існування приватної власності на землю. Але жодні приватно-правові угоди щодо землі не можуть змінити публічно-правового статусу території – вона залишається у складі держави. Сучасне міжнародно-правове розуміння державної території ґрунтується на таких основних принципах міжнародного права, як: недоторканність і цілісність державної території, невтручання у внутрішні справи держави, самовизначення, заборона агресивних воєн і відмова від анексії, мирне вирішення міжнародних спорів, непорушність кордонів, а також право народів розпоряджатися своїми природними ресурсами. З урахуванням цих принципів і норм державну територію можна визначити як частину наземного простору земної кулі й атмосфери, що є надбанням народу, який проживає на цій території та перебуває під суверенітетом

створеної ним держави. Виходячи з вищевикладеного, державною територією прийнято вважати таку територію, яка «знаходиться під суверенітетом конкретної держави, тобто належить конкретній державі, яка здійснює в її межах своє територіальне верховенство» [3].

Б. М. Клименко дав визначення державної території як території, яка «належить відповідно до загальноприйнятих принципів міжнародного права конкретній державі як суб'єкту міжнародного права і в рамках якої політична організація влади цього суб'єкта здійснює своє верховенство» [4].

Територіальне верховенство держави поширюється на всі види її території, кожен з яких має свої особливості правового регулювання [5]. Говорячи про склад території держави, тобто види її елементів, необхідно останні поділити на дві групи: 1) реальна, фактична територія, кордони якої чітко визначені міжнародними договорами і внутрішнім законодавством;

2) квазі-територія, що постійно змінює свої розміри та конфігурацію [6].

До складу фактичної державної території входять:

1. Сухопутна територія – це вся суша, що лежить у межах кордонів держави. Статус сухопутної території як поверхні землі, окресленої кордонами держави, охоплює окремі частини території, оточені територією інших держав (анклави), і острови, які омиваються водою.

У поняття сухопутної території входять і надра, розташовані нижче ґрунтового шару дна водойм.

Саме визначення поняття «надра» закріплено в Кодексі України про надра, відповідно до якого це частина земної кори, що розташована під поверхнею суші та дном водоймищ і простягається до глибин, доступних для геологічного вивчення та освоєння [7]. У статті 4 вищевказаного кодексу зазначено, що власність на надра є виключною власністю Українського народу і вони надаються тільки у користування. Угоди або дії, які в прямій або прихованій формі порушують право власності Українського народу на надра, є недійсними. Український народ здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради.

Згідно зі статтею 18 Земельного Кодексу України до земель України належать усі землі в межах її території, в тому числі острови та землі, зайняті водними об'єктами, які за основним цільовим призначенням поділяються на категорії [8].

Саме по сухопутній території визначаються офіційні розміри держави, протяжність сухопутних і морських кордонів.

Відповідно до міжнародного права, надра землі перебувають під виключним суверенітетом відповідної держави на технічно доступній глибині в межах сухопутних і водних просторів державної території. Саме держава визначає умови розвідки й експлуатації природних багатств земних надр [9].

У сучасну епоху природні багатства земних надр – важливе надбання народів, що проживають на даній території. Генеральна Асамблея ООН 14 грудня 1962 прийняла спеціальну резолюцію «Невід'ємний суверенітет над природними ресурсами». У ній зазначено, що навіть спільна експлуатація надр компаніями різних держав не призводить до зміни юрисдикції над цими надрами. Генеральна Асамблея ООН підтвердила суверенітет народів над їхніми природними ресурсами в ряді своїх резолюцій: 626 (VII); 1514 (XV); 1515 (XV); 1803 (XVII); 2158 (XXI); 2386 (XXIII), а також у Хартії економічних прав і обов'язків держав, яка прийнята ГА ООН у 1974 р. [10].

2. Водна територія, до якої входять:

а) внутрішні (національні) води, тобто власні води держави (національні річки, озера, канали, внутрішні моря), а в разі держави-архіпелагу – води її архіпелагу;

б) прикордонні води, тобто води річок, озер і каналів, по яких проходить державний кордон;

в) територіальні води (територіальне море).

Усі води (водні об'єкти) на території України становлять її водний фонд [11].

До водного фонду України належать: 1) поверхневі води: природні водойми (озера); водотоки (річки, струмки); штучні водойми (водосховища, ставки) і канали; інші водні об'єкти; 2) підземні води та джерела; 3) внутрішні морські води та територіальне море.

Відповідно до статті 6 Водного Кодексу України води (водні об'єкти) є виключно власністю Українського народу і надаються тільки у користування.

Конвенція ООН з морського права 1982 року встановила єдиний підхід до розуміння територіальних вод і порядок вимірювання їхньої ширини [12].

Зовнішньою межею територіальних вод є лінія, кожна точка якої знаходиться від найближчої точки вихідної лінії на відстані, рівній ширині територіального моря (ст. 4 Конвенції). Відповідно до міжнародного права, кожна держава має право встановлювати ширину своїх територіальних вод до межі, що не перевищує дванадцяти морських миль, що відміряється від вихідних ліній, визначених відповідно до Конвенції ООН 1982 року.

Відмінність між внутрішніми і територіальними водами в тому, що вони мають різні

режими плавання іноземних суден. На поверхню і надра дна територіальних вод поширюється територіальне верховенство відповідної держави. Надра, які знаходяться під сухопутною і водною територією держави, входять до складу її території без будь-яких обмежень глибини [13].

Національні річки – це річки, які від самого витoku до гирла знаходяться в межах однієї держави [14].

Несудноплавні річки, що протікають по території кількох держав, вважаються такими, що перебувають у роздільній власності прибережних держав. Правовий режим прикордонних річок встановлюється угодами суміжних держав.

Річки, які протікають через території декількох держав і доступні для судноплавства, називаються міжнародними та підпорядковані правилам свободи судноплавства. У Заключному акті Віденського конгресу 1815 р. неприйнятним визнавалося монопольне володіння будь-якою ділянкою міжнародної річки й проголошувалося право всіх прибережних держав здійснювати свободу судноплавства по всій її довжині. Ця норма міжнародного права набула подальшого підтвердження в договірній та арбітражній практиці [15].

Канали – штучні водні шляхи – вважаються такими, що знаходяться під виключним пануванням однієї держави в тому разі, якщо вони обмежені з обох сторін сухопутною територією цієї держави.

Внутрішні озера і внутрішні моря – це водні простори, які з усіх боків оточені сушею або не перебувають в судноплавному з'єднанні з морем.

Прикордонні води – це води річок, озер і каналів, по яких проходить лінія державного кордону між суміжними державами, які становлять частину державної території кожного з них від лінії кордону до належного йому берега [16].

3. Повітряний простір над сухопутною та водною територією, а також територіальним морем.

Державний повітряний простір як інтегральна частина державної території – це простір над сухопутною і водною поверхнею, який знаходиться в межах держави. Верхньою межею повітряного простору є межа земного простору в цілому, яка відокремлює останній від космосу. Під кордоном земного простору розуміють кулясту поверхню, що повторює конфігурацію Землі, розташовану на деякій відстані від її поверхні (рівня моря). Зазвичай виходять із того, що ця куляста поверхня повинна розташовуватися на такому рівні, який дозволить супутникам Землі обертатися без істотного гальмування і згоряння в земній

атмосфері. Таке висотне розташування визначають у 110 км [17].

Повітряний Кодекс України дає власне визначення повітряного простору як частини повітряної сфери, що розташована над суходолом і водною територією, у тому числі над її територіальними водами (територіальним морем), і обмежена вертикальною поверхнею, що проходить по лінії державного кордону [18].

До квазі-території входять: 1) військові кораблі й літальні апарати, а також морські й повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно від їхнього місцезнаходження; 2) торговельні морські й повітряні судна під прапором даної держави, що перебувають у відкритому морі або в повітряному просторі над відкритим морем;

3) космічні об'єкти, що належать державі; 4) трубопроводи й підводні кабелі; 5) нафтові й інші добувні вишки у відкритому морі; 6) території дипломатичних представництв і консульств.

Об'єктивно являючи собою межі здійснення державної влади, територія закономірно асоціюється з могутністю та величиною держави або ж з його слабкістю та уразливістю [19]. Але територія – не просто особливого роду простір, вона володіє не просторовими характеристиками [20]:

1) розміром (загальна площа); 2) довжиною з півночі на південь і зі сходу на захід; 3) компактністю; 4) географічним положенням на мапі світу, включаючи наявність рік і виходів до морів. Висвітлюючи способи здобуття влади над тією чи іншою частиною моря, Гуго Гроцій виділив два основних: через діяльність людей, що перебувають у морі, наприклад флоту, і спираючись на територію, «оскільки з берега є можливість робити примус на тих, хто перебуває в найближчій частині моря, тією ж мірою, якби вони перебували на самій землі» [21]; 5) щільність населення (його розподіл по окремих ділянках території); 6) кліматичні умови, на які впливають наближеність до екватора чи до полюса Землі, до морів чи інших великих водойм, перебування в глибині чи на краю континенту. І. Л. Мечников був упевнений, що великі та розвинені історичні цивілізації знаходяться виключно в помірному кліматичному поясі [22]; 7) особливості ландшафту (гори чи низовини, болота чи пустелі); 8) характер надр і ступінь їх розробки; 9) характер кордонів (юридично оформлені чи фактично існуючі, природні чи довільні, надійно укріплені чи беззахисні); 10) характер суміжних територій; 11) час існування.

Як бачимо, ряд параметрів мають непросторовий характер. Тому головним показником державної території, який вирізняє її від,

був та залишається правовий режим (або механізм здійснення державної влади), що існує на ній. Держава існує в єдності та взаємодії таких понять, як «територія», «державна влада» та «населення». Аналіз територіальних характеристик свідчить, що держава – це не просто об'єднання людей або механізм влади, а й певна територія, на якій живе дане населення. На цій території можуть проживати, звичайно, також іноземці, особи без громадянства. Особа може проживати на території іншої країни, залишаючись під владою своєї держави.

У теорії держави уточняється, що якщо говорити про конкретні держави (Англія, Польща, Україна та ін.), то мається на увазі сукупність території, населення і влади [23]. У цьому розумінні держава виступає як офіційний представник даного населення у міжнародному праві. Маючи це на увазі, німецький правознавець Г. Еллінек писав: «... щоб уникнути юридичних фікцій і визнати природне буття держави, видається природним шукати об'єктивну сутність держави в одній із її складових, реально існуючих елементів. Ці елементи є самою суттю держави – територія, народ, властитель» [24]. Будь-яке організоване в державу суспільство існує на конкретній державній території, яка за своєю юридичною природою відрізняється від інших територій.

Шведський учений Р. Челлен, визначаючи предмет політичної науки, зазначає, що ним є не територія у географічному розумінні, а виключно пронизуюча її політична організація, тобто територіальна форма влади. Отже, якщо державу за Челленом розглядати як географічний організм чи явище, то його складовою частиною є територія [25]. Учений виділяє територію, поряд із державою, народом, суспільством і владою, як одну із найважливіших властивостей держави. При цьому територіальний чинник є неодмінною умовою набуття статусу держави: будь-яка держава тільки тоді є такою, коли вона володіє відповідною територією: «Ми не можемо думати про державу окремо від землі (території)... У своїй землі, в межах своєї території набуває держава власну індивідуальність у всіх її виявах» [26]. Отже, кожна держава є передусім політико-територіальною організацією публічної влади, тому територія держави – невід'ємний атрибут будь-якої державності і водночас просторова межа здійснення державної влади.

Значення території у державному житті розвинув український політичний діяч та історик В. Липинський. У статті «Листи до братів-хліборобів», проникнутій ідеями державництва і патріотизму, він виносить «образ Земель (територій)» [27] як найсуттєвіший з точки зору здобуття та існування незалежної держави, державного життя. Поняття терито-

рії у трактуванні В. Липинського: «Територія є одним з основних матеріальних чинників політики державної... Сама по собі територія в динамічно-політичному розумінні цього слова є ніщо. Можна мати прекрасну територію і ніколи не здобути на ній влади, не мати на ній своєї держави та не стати з нею ніколи нацією» [28].

У Радянському Енциклопедичному Словнику термін «територія» відсутній, проте є «територія державна» як юридична дефініція: «... відповідна частина земної поверхні, що знаходиться під суверенітетом даної держави. Відділяється від територій інших держав державним кордоном. Включає твердь, внутрішні води, надра, територіальні води та повітряний простір понад ними» [29]. Звідси випливає, що поняття державної території відповідає частині земної кулі, на котрій держава здійснює сукупність своїх повноважень, котрі впливають з її суверенітету. При цьому зазначимо, що державна територія – це не лише частина земної поверхні (включаючи суходіл, внутрішні і територіальні води, підвладні державі острови, надра під ними, анклав, континентальний, а також повітряний простір над її суходолом і водами), а й просторовий базис, на якому розгортаються всі види людської діяльності, все те, що з'явилося на ній у результаті цього, сукупність різноманітних ресурсів, середовище своєрідної взаємодії природи, людини і виробництва [30].

Відповідно до Конституції, суверенітет України поширюється на всю її територію. Тобто наша держава наділена виключним правом здійснювати на своїй території всю повноту державної влади і виступати від імені народу, що проживає на цій території і є незалежним суб'єктом міжнародних відносин. Соціальний і, зрештою, особистісний аспект у територіальній організації публічної влади пов'язаний, з одного боку, з тим, що конституційне значення території визначається її роллю як фактору поселенської організації населення й, відповідно, територіальний принцип набуває визначального значення для всієї системи соціальної, економічної, політичної організації суспільства і держави; з іншого – у більш конкретному аспекті – територіальний принцип є основою формування та функціонування найважливіших політичних інститутів, включаючи інститути безпосередньої демократії (референдуми, вибори тощо). У ст. 13 Конституції України закріплено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні й інші природні ресурси, що знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентально-го шельфу, виняткової (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Отже, передбачене право народу на

володіння, користування і розпорядження як самою територією, так і всіма її природними ресурсами і багатствами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають із міжнародного співробітництва держав. Як об'єкт права власності державна територія може бути предметом цивільно-правових угод: купівлі-продажу, міни, дарування, оренди тощо.

Список використаних джерел:

1. Грушевський М. Історія України-Руси : у 10-ти т. / М. Грушевський. – К., 1991–1996. – Т. 1–9.
2. Міжнародне право : навчальний посібник. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 72 с.
3. Колосов Ю. М. Міжнародне право / Ю. М. Колосов, В. І. Кузнецов. – М.: Міжнародні відносини, 1994. – 71 с.
4. Клименко Б. М. Государственная территория. Вопросы теории и практика международного права / Б. М. Клименко. – М.: Международные отношения, 1974. – 58 с.
5. Бабурін С. М. Територія держави (правові проблеми) : дис. ... доктора юр. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Бабурін Сергій Миколайович. – М., 1998. – С. 134.
6. Долматов І. В. Просторове буття сучасної держави : дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Долматов Іван Володимирович. – О., 2009. – 38 с.
7. Кодекс України «Про надра» від 27.07.1994 № 132/94-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80>
8. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
9. Курс міжнародного права : в 6-ти т. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. – С. 134.
10. Документи Организации Объединенных Наций / сост.: Н. Т. Блатова, Г. М. Мелков // Международное право в документах. – М., 2003. – 880 с.
11. Водний кодекс України від 06.06.1995 № 213/95-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80>
12. Конвенція Організації Об'єднаних Націй з морського права ООН від 10.12.1982 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_057.
13. Клименко Б. М. Территория и граница СССР / Клименко Б. М., Порк А. А. – М.: 1974. – 19 с.
14. Верещетин В. С. Курс международного права / В. С. Верещетин, С. В. Виноградов, Г. М. Даниленко и др. – М.: Наука, 1992. – 336 с.
15. Поляк Г. Б. Світова історія : підручник для вузів / Г. Б. Поляк, О. Н. Маркова. – М.: Культура і спорт, ЮНИТИ, 2000. – 372 с.
16. Курс международного права : в 6-ти т. – М.: Наука, 1967. – Т. 3. – С. 134.
17. Ушаков Н. А. Международное право: основные термины и понятия / Н. А. Ушаков. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1996. – С. 37.
18. Повітряний кодекс України від 19.05.2011 № 3393-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3393-17>
19. Бабурін С. М. Територія держави (правові проблеми) : дис. ... доктора юр. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Бабурін Сергій Миколайович. – М., 1998. – С. 326.
20. Долгов О. В. Територія держави як чинник політичних відносин / О. В. Долгов // Вісник СевНТУ. – 2009. – 185 с.
21. Гроций Г. О праве войны и мира: репринт с изд. 1956 г. / Г. Гроций. – М.: Ладомир, 1994. – 868 с.
22. Мечников И. Л. Цивилизация и великие исторические реки. Статьи / сост., редис., примеч. В. И. Евдокимова. – М.: Процесс, Пангея, 1995 – С. 274.
23. Общая теория государства и права : в 2-х т. / отв. ред. Д. А. Керимов и В. С. Петров. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – Т. 1. – 39 с.
24. Еллінек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллінек. – 1908. – 103 с.
25. Челлен Р. О политической науке, ее соотношении с другими отраслями знания и об изучении политического пространства / Р. Челлен // Полис. – 2005. – № 2. – С. 124.
26. Челлен Р. О политической науке, ее соотношении с другими отраслями знания и об изучении политического пространства / Р. Челлен // Полис. – 2005. – № 2. – С. 117.
27. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський // Дзвін. – 1995. – № 10 (612). – С. 94.
28. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський // Дзвін. – 1995. – № 10 (612). – С. 17.
29. Советский энциклопедический словарь. – М.: Сов. энцикл., 1989. – С. 1338.
30. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: монографія / М. С. Дністрянський. – Львів: Літопис; Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 48.

В статті охарактеризовано територію держави як предмет регулювання отечественного законодавства, аналізуються взгляды ученых относительно составляющих государственной территории. Территорию государства освещены как неотъемлемый атрибут любой государственности и одновременно пространственную границу осуществления государственной власти.

Ключевые слова: территория, территория государства, сухопутная территория, недра, водная территория, воздушное пространство, суверенитет, народ, законодательство, государственная власть.

This article describes the territory of the regulation as a matter of domestic law, analyzes the opinions of scientists concerning elements of state territory. The territory covers state as an essential attribute of any state and simultaneously spatial boundary of state power.

Key words: territory, territory state land territory, mineral wealth, water area, airspace, sovereignty, people, laws, government.